

BİNGÖL ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

مجلة كلية الإلهيات في جامعة بينكول

Bingol University
Journal of Theology Faculty

ISSN: 2147-0774

Sayı: 11 | Yıl: 2018/1

Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (BÜİFD), yılda iki kez (25 Haziran/25 Aralık) basılı yayımlanan ulusal hakemli bir dergidir.

Bu dergi ulusal TR DİZİN, İSAM, İDEALONLİNE ve ASOS veri indeksleri ile SOBİAD atf dizin tarafından taranmaktadır.

BÜİFD dergisinde yayımlanan yazıların bilimsel ve hukukî sorumluluğu yazarlarına aittir.

Yayımlanan yazıların bütün yayın hakları yayıncı kuruluşa ait olup, izinsiz kısmen veya tamamen basılamaz, çoğaltılamaz ve elektronik ortama aktarılamaz.

Kadim İnan'da Din Monoteizm'den Düalizm'e Mecusi Tanrı Anlayışı

Mehmet Alıcı, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2012, 366 s.

Adnan GÜNEŞ*

Kendi döneminde ve sonrasında pek çok dini gelenek ve felsefi akım üzerinde ciddi etkiler bıraktığına inanılan Mecusilik/Zerdüştlük, din bilimleri alanındaki araştırmacı ve akademisyenler için ciddi bir araştırma ve inceleme alanı haline gelmiştir. Günümüzde başta Hindistan ve İran olmak üzere pek çok ülke ve kıtada müntesibi bulunan kadim İran dini Mecusilik, Kur'an-ı Kerim'de zikredilmesine ve Hz. Peygamberin hadislerine konu olmasına rağmen Türkiye'de istenilen düzeyde hak ettiği akademik değeri alamamıştır. Var olan çalışmaların ise akademik kaygıdan uzak ve yüzeysel oldukları görülmektedir. Bu gerekçeler yazarımızı, Mecusiliğe dair akademik bir çalışma yapmaya sevk etmiştir.

Yazar, bu çalışmanın Pers-İnan medeniyetinin en köklü dini yapıtaşlarından biri olan Mecusiliğin tanrı algısına yönelik bir çözümleme olduğunu

* Arş. Gör., Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Dinler Tarihi Anabilim Dalı, (adnangunes@bingol.edu.tr).

belirtmektedir. Kadim İran'daki dinsel gelenek içinden çıkan Mecusiliğin kurucusu Zerdüş'tün var olan dinsel yapıdan farklı bir teolojik tavır sergileyerek tek bir Tanrı'yı öne çıkarıp monoteist bir inanç algısı yarattığını ifade etmektedir. Zerdüş'tün tesis ettiği dini adlandırma için Aşavan, Zerdüş'ti/Zarathuştri/Zoroastrian, Mazdaizm, Parsi, Din-i Behi veya Mecus gibi farklı ifadelerin kullanıldığını belirten yazar, bu kavramları isimlendirme problemi bağlamında ele almıştır. Kendisinin ise bu din için Mecusi ismini hem Kur'an'da geçmesi hem de Müslümanların İran dini geleneğini tanımlarken kullanmaları hasebiyle şemsiye bir kavram olarak kullanacağını belirtmektedir (s. 14).

Eserin birinci bölümünde, Zerdüş'te atfedilen Gatha bağlamında Tanrı düşüncesi ele alınmaktadır. Zerdüş'tün Tanrısı Ahura Mazda ekseninde İkiz Ruh meselesi, Kötülük Problemi ve Gatha'daki diğer tanrısal varlıklar konu edilmektedir. Zerdüş'tün bir din kurucusu mu yoksa bir reformcu mu olduğu sorusunun, ancak Zerdüş'tün ortaya koyduğu kavramların mahiyetiyle açıklanabileceğini savunan Alıcı; bu bağlamda Ahura Mazda, İkiz Ruhlar (Spenta Mainyu-Angra Mainyu), Ameşa Spentalar (Vohu Manah, Aşa Vahišta, Spenta Armaiti, Kşatra Vairya, Hauratat ve Ameratat) ve Gatha'daki diğer ilahi varlıkların mahiyeti üzerinde durmaktadır.

Yazar, Zerdüş'tün mutlak tek tanrı portesini göstermek için Gatha'dan örnek pasajlar sunmaktadır. Gatha incelendiğinde Ahura Mazda'nın yaratıcı güç olduğuna dair çeşitli anlatıların yer aldığı görülür. Böylece Zerdüş'tün, Ahura Mazda'yı diğer tanrısal varlıklardan ayırıp her şeyi yoktan var eden tek tanrı olarak kabul ettiği görülür (s. 39). (s. 40-44). Ahura Mazda yanında Ameşa Spentalar ve diğer varlıklara ilahilik atfedilmesi ve bu tür varlıkların Ahura Mazda'ya karşı konumlarının belirsiz olması, Zerdüş'tün mutlak monoteizmi iddiası hakkında akıllarda bazı soru işaretleri bıraktığını dile getiren Alıcı, Gatha'da tutarlı teolojik bir kurgu olmasa da Zerdüş'tün monoteist bir söylem geliştirdiğinin göz ardı edilmemesi gerektiğini eklemektedir (s. 87).

İkinci bölümde Alıcı, Zerdüş sonrası dinde değişen teoloji, Zerdüş öncesi tanrılarının yeniden tezahürü ve Avesta külliyatında Ahura Mazda'nın diğer tanrısal varlıklar arasında değerini yitirmesi gibi konulara yer vermiştir. Yazar, Zerdüş sonrası dönüşen teoloji konusunu Avesta ilahiyatı bağlamında ele almıştır. Avesta ilahiyatı ile Gatha dışındaki Avesta külliyatı çerçevesinde şekillenen düşünce sistemi kastedilmiştir. Genel olarak yazar,

Avesta'yı, Zerdüşt'ün öğretisini içeren, müntesipleri açısından kutsal sayılan ve tamamen Ahura Mazda tarafından Zerdüşt'e vahiy yoluyla geldiğine inanılan kitap olarak tanımlamıştır. Alıcı, Avesta İlahiyatındaki Dinkerd metninde, Avesta'nın Büyük İskender'den önce yazıya aktarılmış olduğu; ancak İskender'in doğu seferi ve bazı istilaları esnasında yok edilmiş ve çok az bir bölümünün günümüze ulaşmış olduğu bilgisine yer vermektedir (s. 90). Ayrıca Avesta'nın İskender'den sonra yakıldığı bilgisine bazı İslam kaynaklarında da dile getirildiğini ifade eden yazar, bu bağlamda İbn Miskevî, İbn Hazm, Mesudi ve Makdisi gibi İslam bilginlerinin verdiği bilgileri örnek olarak kullanmaktadır.

Avesta metinleri Yesna (Gatha da bu bölüme dâhil), Yeştler, Vendidad, Vispered ve Horde Avesta olmak üzere 5 bölümden oluşmaktadır. Alıcı, bu bölümleri dilbilimsel ve içerik açısından ele alıp değerlendirdikten sonra Gatha'da söz konusu edilen Ahura Mazda figürünün Avesta metinlerinde kadim dini gelenek (Zerdüşt öncesi) bağlamında yeniden yorumlandığını ve Gatha'daki yapısını ve dolayısıyla Zerdüşt düşüncesindeki asli unsurunu yitirdiğini ifade etmektedir. Yazarın tespitine göre bu metinlerde Ahura Mazda, kadim gelenekteki tanrılar gibi eşlere ve çocuklara sahip bir tanrı hüviyetine bürünmüştür.

Yazar, diğer Yesna metinlerinde ateş ve su gibi kavramların Ahura Mazda'yla bir aile bağı içerisinde zikredildiğini ve bunların bazılarının da Ahura Mazda'nın çocukları ve eşleri olarak ifade edildiğini belirtmektedir. Bunların yanında Ameşa Spentalara tapınmaktan ve onlara sunuda bulunmaktan bahsedildiğini de eklemektedir (s. 99-103). Ayrıca bu metinlerde Ahura Mazda yanında karşıt tanrı konumunda olan Angra Mainyu'dan bahsedilerek düalist bir tanrı algısı oluşturulduğu tespitinde bulunmaktadır. Yazar, Ahura Mazda'nın kötülükle mücadelesinde Ameşalardan ve Anahita tanrısallığından yardımcı olarak bahsedilmesinin, kötülüğü ortadan kaldırmada "tek başına yetersiz kalan bir Ahura Mazda" portresi çizdiğini belirtmektedir. Bunun yanında ilgili metinlerde İkiz Ruh'un hayatı ve ölümü (iyi ile kötü) yarattığına dair muğlaklıklar bulunması ve Ahura Mazda'nın tek yaratıcı vasfının elinden alındığının ifade edilmesi, yazara göre mutlak yaratıcı Ahura Mazda'nın konumunun belirsizleşmesine neden olmaktadır. (s. 106-110).

Alıcı, Gatha metinlerinde geçen Angra Mainyu'nun; Avesta ilahiyatında kötülüğün kaynağı, kötü varlıkların/Divlerin sahibi ve yaratıcısı konumuna

yükseltildiğini, Div kavramıyla kötü varlıkların kutsal metne dâhil edildiğini ifade etmektedir. Ayrıca Avesta ilahiyatında ölüm ve benzeri kötü durumların Angra Mainyu'ya bağlandığını, onun “mutlak ölüm” ve “en kötü yalancı” şeklinde tasvir edildiğini ifade etmektedir. Yazar, Gatha metinlerinde Ahura Mazda'nın yarattığı Spenta Mainyu'nun, yeni teolojide Ahura Mazda ile bir olarak görüldüğünü; böylece Angra Mainyu ile Spenta Mainyu arasındaki zıtlık ve mücadelenin Ahura Mazda - Angra Mainyu karşıtlığına (Ohrmozd-Ehrimen) dönüştüğünü ifade etmektedir. Bunun yanında yazar, iyi ve kötü savaşında Ohrmozd-Ehrimen'in yardımcıları konumunda olan Ameşa Spentalar ve Divlere de tanrısallık atfedildiğini belirtmektedir (s. 120-131).

Eserde Avesta ilahiyatındaki dönüşüm konusunda diğer ilahi varlıkların yeniden tanımlanması meselesine de değinilmiştir. Anlamından hareketle tapınılmaya ve sunuda bulunulmaya layık Yazata/İzed olarak ifade edilen bu tanrısal figürlerin ortak özelliğinin Div ya da kötülük karşıtı olarak tanımlanmakta ve bu kavramın ilk defa Yedi Bölümlü Yesna'da söz konusu edildiği ifade edilmektedir (s. 131-138). Bu bağlamda *Mithra*, *Anahita*, *Atâr*, *Haoma*, *Verethraghna* gibi Zerdüşt öncesi tanrısal figürler Yazata sınıfından sayılıp yeni teolojiye dâhil edilerek ulûhiyet kazandırıldığını söyleyen Alıcı, bu varlıklar hakkında detaylı bilgiler sunarak bu varlıkların geçirdiği dönüşümü ve Avesta ilahiyatına dâhil edilmelerini izah etmektedir.

Mecusi geleneğinin Gatha ve Avesta ilahiyatından sonraki teolojik yapılanmasının Sâsânî döneminde gerçekleştiğini ifade eden yazar, üçüncü bölümde Mecusi yorum geleneğinin gelişim sürecini analiz etmeye çalışmaktadır. Pehlevi Metinler denilen ve 7. yüzyılda yazıya geçirildiği kabul edilen bu edebiyat, Avesta'nın yeniden yorumlanmasının bir ürünü olarak bilinmektedir. Alıcı, bu edebiyatın Mecusi teolojisinin şekillenmesinin son halkası olduğunu da ifade etmektedir. Bu metinler, Ahura Mazda/ Ohrmozd ile Angra Mainyu/ Ehrimen arasındaki düaliteyi kurma çabasında olsa da yazara göre bütüncül ve sistemli bir teoloji sunmaktan uzak bir görüntü çizmektedir (s. 187-188).

Mecusilik Sâsânî İmparatorluğunun resmi dini haline gelmesiyle birlikte diğer dinler karşısında sistemli dogmatik bir din haline gelmeye başlamıştır. Bu dönemde ateş tapınakları etrafında kurumsal bir kimlik kazanmış olan Mecusilik'te bir ruhban sınıfı da oluşmuştur. Alıcı, bu sınıfın Avesta külliyatı üzerinden güncel tartışmalara göre şekillenen bir yorum geleneği oluşturduğunu ve Pehlevi Metinlerin bu geleneğin ürünü olduğunu ifade etmektedir.

Buradan hareketle o, düalizm eksenli bir Sâsânî teolojisinin teşekkül ettiği bilgisini vermektedir. Bundan dolayı Pehlevi Metinlerin, iyiyi yaratan Ohrmozd ile yıkıcı ve bozucu Ehrimen arasında mutlak bir karşıtlık oluşturma kaygısı taşımakta olduğunu dile getirmektedir (s. 192-194).

Yazar, Sâsânîler döneminde Pehlevi Metinleri içerisinde Avesta'nın tefsiri ve beyanı anlamına gelen Zend kitabından da söz ederek din adamlarınca Avesta yanında Zend'in de öğrenilmesinin telkin edildiğini belirtmektedir. Teolojiden litürji'ye kadar pek çok güncel soruna ilişkin yorumu Zend'e dayandırarak yapan ruhban sınıfının, bazen onu değiştirebildiklerini ifade eden Alıcı; ancak bu değişikliklerin hâkim teolojiye aykırı olmaması gerektiğini, aksi durumda dini bozmaya yönelik bir teşebbüs ve sapkınlık olarak görüleceğini belirtmektedir. Ayrıca, Zend'i yorumlamanın sadece ruhban sınıfına ait bir iş olarak görüldüğü, Zend'i aslî halinden çıkarıp kendi isteğine göre yorumlayıp insanları sapkınlığa sevk eden kişilere ise Zendiğ denildiği bilgisini vermektedir. Bu bağlamda Alıcı, Zend ile Zendiğ ifadeleri arasındaki ilişkiye değinir. Zendiğ ibaresinin kökeni hakkında bilgiler vererek, bu kelimenin Avesta ilahiyatında dindışı anlamındaki sıfat olan "zanda" ifadesinden dönüşmüş olabileceğini, Mani ve Mazdek gibi önemli şahsiyetlerin de Sasani döneminde Zendiğ olarak itham edildiğini belirtmektedir (s. 196-202).

Yazar, Sâsânî teolojik yapısının Pehlevi Metinlerince somutlaştığını, Mithra ve Anahita gibi kadim geleneğin unsurlarının Zerdüşt Teolojisindeki Ahura Mazda, Spenta Mainyu, Vohu Manah ve Aşa gibi asli unsurları geride bıraktıklarını belirtmektedir. Bu bağlamda her şeyin yaratıcısı Ahura Mazda'nın iyi olan her şeyin yaratıcısı Ohrmozd olarak dönüştüğünü ve kötü olan her şeyden uzak tutulduğunu, kötü olan her şey için de Ehrimen figürünün karşıt tanrı olarak konulduğunu dile getirmektedir (s. 205-220). Oluşturulan bu düalite için bir yaratılış öyküsü ve buna bağlı olarak dünyanın sonuna dair bir söylem geliştirilmiştir. Ancak nihai son için sınırlı ve sınırsız iki zaman geliştirilerek ezeli iki unsurdan Ehrimen için bir ömür tesis edilerek söz konusu düalitenin bir tarafının alt seviyede olduğu ve mutlak ezeli olmadığı vurgulanmıştır. Kaynaklarda söz konusu sınırlı zamanın on iki bin yıl olarak geçtiğini; ancak son dokuz bin yıllık süreçte Ohrmozd ve Ehrimen'in mücadele halinde olduğunu ve bu sürenin de üçer binlik sürelerle ayrıldığını ifade eden Alıcı, bu süre hakkında Pehlevi metinlerinden hareketle bilgiler vermektedir. İlk dönemin, yaratılış; ikinci dönemin, iyi

ve kötünün karıştığı dönem; üçüncü dönemin de iyi ve kötünün ayrıştığı kurtuluş dönemi olarak tanımlandığını ifade etmektedir.

Pehlevi edebiyatında, sınırsız zaman Zurvan konusunda başlangıçta zamanın var olduğu ve sınırlı zamanın da buradan kaynaklandığı ifade edilse de sınırsız zamanın ulûhiyeti konusunda farklı yaklaşımların varlığına dikkat çeken yazar, Zurvan ve onun mitolojik anlatısı hakkındaki çözümlerde Mecusi-Sasani geleneğinin zorlandığını söylemektedir. Pehlevi metinler, Zurvan'ı iki unsurun üstünde, tapılmaya layık bir ilah olarak görmekten çok; zaman kavramıyla ilişkili olarak aktarmaya çalışmaktadır. Bu bağlamda Zurvan kavramının Avesta külliyatında "Zrvan Akarana(h)" ve sınırlı-sınırsız Zurvan şeklinde birkaç kez geçtiğini, Ahura Mazda'nın Zerdüş't'e kötülükle savaşı için Zurvan'a yakarmasını ve kurban sunmasını istediğini ve Zurvan'ın Yazatalar seviyesinde bir varlık olarak görüldüğünü belirten Alıcı, Yunan kaynaklarında bu kültün, Sâsânîler öncesine dayandığını, iyi ve kötünün sudur ettiği bir zaman olarak geçtiğini; ancak Avesta metinlerinde Zurvan'ın iki unsura kaynaklık etmediğini dile getirmektedir (s. 236-238). Zaman tasavvuru bağlamında Sâsânîler döneminde Zurvanist bir din algısının oluştuğunu belirten yazar, bu oluşum hakkında bilgiler sunmaktadır (s. 244-245).

Mecusilik dışındaki diğer geleneklerin kaynaklarında da Zurvan düşüncesinin mitolojik öykülenmesinin geçtiğini belirten Alıcı, bu mitin ilk defa Hıristiyan apolojistler/din savunucuları tarafından Mecusilerin yetersiz, tutarsız ve anlamsız bir teolojik yapıya sahip olduğunu göstermek için kullanıldığını belirtmektedir (s. 248). Bu mite Hıristiyan kaynakları dışında Mîlîl ve Nihâl türündeki İslami kaynaklarda da atıfların yapıldığını söyleyen yazar, bu bağlamda Murtaza Razi ve Şehristani'nin eserlerinden örnekler vermektedir (s. 252-254).

Dördüncü bölümde yazar, Batı dünyasının Mecusilik ile tanışma sürecini 1700'lü yıllara dayandığını; yapılan çalışmalarda batılı araştırmacıların genel olarak Zerdüş'tü reformist, filozof ya da peygamber olarak; Mecusiliği ise düalist bir din olarak tanıttıklarını dile getirmektedir. Ancak batıların modern dönemde Mecusiliği monoteist bir din olarak tanıtmaya çabası içinde olduklarını; çünkü Gatha merkezli bir teoloji geliştirilmeye çalışıldığını ifade etmektedir. Modern dönemde Mecusiliğe dair monoteizm-düalizm tanımlaması çerçevesinde bir tartışmanın başladığını söyleyen Alıcı, bu konuda batılı araştırmacıların Mecusi tanrı algılarına değinmeye çalışmıştır (s.261-267).

Yazara göre monoteist tanrı algısını savunanlar, Zerdüşt'ü peygamber olarak görmekte; dolayısıyla düalist algının Mecusiliğe Zerdüşt sonrası şekillenen Avesta edebiyatı yoluyla girdiğini kabul etmektedirler. Düalist tanrı algısını savunanlar ise ikiz ruhlardan Spenta Mainyu'yu Ahura Mazda ile bir saymakta, Ohrmozd ve Ehrimen (Angra Mainyu) şeklinde birbirine karşıt iki gücün varlığını, Ahura Mazda yanında Ehrimen'in de yaratma kabiliyetine sahip olduğunu kabul etmekte; dolayısıyla yaratma ve karşıt yaratma çerçevesinde gelişen kozmik savaş algısına dayanan teolojik bir düalitenin var olduğunu öne sürmektedirler (s. 267-282).

Modern dönemde batılı araştırmacıların yanı sıra Mecusiler arasında da monoteizm-düalizm tartışmasının olduğunu ifade eden Alıcı, Hindistan Parsileri ve İran Mecusileri üzerinden bu tartışmayı ele almaya çalışmaktadır. Monoteist görüşü savunan reformcu Parsiler, Gatha'yı merkeze alarak Gatha sonrasındaki dindışı gelişmeleri ayıklayarak Zerdüşt dönemindeki dini yapılanmaya ulaşmayı hedeflemektedirler. Bunlara göre Ahura Mazda yegâne tek tanrı ve Angra Mainyu ya da kötülük, ezeli bir varlık değil; insan zihninin ikili düşünme yetisinden kaynaklanan, insanın irade etmesiyle ortaya çıkan bir varlıktır. Bu görüşlerin birçok İranlı Mecusi tarafından da desteklendiğini belirten yazar, onların da Ahura Mazda'yı tek kabul ettikleri, kötülüğü de insan eylemlerine dayandırdıklarını söylemektedir. Yazar, XX. yüzyılın sonlarına doğru Parsiler arasında düalizme yönelmelerin olduğunu; ancak Ahura Mazda'nın mutlak üstünlüğünü de kabul ettiklerini belirtmektedir. Eserde düalist görüşü savunanların Spenta Mainyu'yu Ahura Mazda'nın isimlerinden biri olarak ve dolayısıyla Ahura Mazda ile Spenta Mainyu'nun aynı varlık olarak kabul edildiği belirtilmektedir. Ayrıca kötülüğü kendine has bir unsur olarak kabul eden düalizm savunucuları, Angra Mainyu'nun varlığının Spenta Mainyu'dan bağımsız olarak var olduğunu, Angra Mainyu'nun hayat karşısında ölümü ve kendine tabi varlıklar yarattığını ve bu iki unsurun ezeli olduğunu kabul etmektedirler (s. 282-303).

Bölümün sonunda Mecusi geleneğinde tanrı algısının belirsizliğinin aksine Mecusi etiğinin açık ve anlaşılır bir düalizme sahip olduğunu belirten Alıcı, Mecusiliğin iyi-kötü savaşında insan figürünün iyi düşünce, iyi söz, iyi eylem üçlüsünü merkeze almasını öngören bir ahlaki öğretiyeye sahip olduğunu ifade ederek bu öğretiyeyi izah etmeye çalışmaktadır.

Tanıtımını yapmaya çalıştığımız bu eser, Kadim İnan dinlerinden biri olan Mecusiliğin Tanrı anlayışındaki teolojik dönüşümü tarihsel süreç bağlamında

incelemeye çalışmaktadır. Yazar, bu değişimi açık ve anlaşılır bir şekilde ele almaya çalışırken hem batılı araştırmacıların hem de Mecusi araştırmacıların eserlerinden yararlanarak objektif değerlendirmelerde bulunmaya gayret etmiştir. Eser, Türkiye'de Mecusilik üzerine yapılmış akademik çalışmalar arasında önemli bir yere sahip olmakla birlikte Mecusilik hakkında muğlak olan bazı hususlara da açıklık getirmeye çalışmıştır. Eserde ayrıca Mecusilikle ilgili bazı konular hakkında tartışmaların varlığından söz edilerek araştırmacıların bu alana yönelmeleri de hedeflenmiştir. Bu bağlamda eser, Dinler Tarihi alanına önemli bir katkı sunmaktadır.